

रञ्जिका देवी माहात्म्यम्

माण्डव्योपत्यकोदीच्यां प्रत्यन्तपर्वतोपरि ।
ब्राम्हणा मगराश्चैव बसन्ति प्रीतिपूर्वकम् ।१।
तत्रैकस्मिन् मध्यगिरौ पोखराथोकनामकम् ।
ग्रामैकं विद्यते यत्र ब्राम्हणाः बहुसंख्यकाः ।२।
तत्रैको धार्मिको विद्वानासीद् विप्रशिरोमणिः ।
त्रिलोचन इति ख्यातो नेपालान्वयदीपकः ।३।
एकदा तु महाष्टम्यां देवीभक्तस्त्रिलोचनः।
समाराधितवान् देवीं महिषासुरमर्दिनीम् ।४।
यदासीत् शयने विप्रो ह्यधोन्मीलितलोचनः
ददर्शोषासमालोकं नयनानन्ददायकम् ।५।

माडी उपत्यकाको उत्तरपट्टि ब्राम्हण र मगरहरू प्रेमपूर्वक बसोबास गर्दछन् । त्यहां यौटा पहाडको मध्यभागमा पोखराथोक नाम गरेको गाउँ छ जहाँ अधिक संख्यामा ब्राम्हणहरू बस्दछन्। त्यस गाउँमा त्रिलोचन नामका विद्वान धार्मिक ब्राम्हण थिए जसबाट नेपाल वंशने उज्यालो भएकोछ । एक दिन महाअष्टमीमा देवीभक्त त्रिलोचन नेपालले महिषासुरमर्दिनी देवीको आराधना गरे । जब ती ब्राम्हण ओछ्यानमा पल्टेर आँखा चिम्लेका थिए तब उषा कालको जस्तो आँखालाई नै आनन्द दिने प्रकाश देखे ।

आलोकमध्ये च ततः स्फुरत्सौदामिनीसमा ।
अष्टादशभुजा देवी सिंहपिठे विराजिता ।६।
सुस्मिता सुदती सौम्या नयनानन्दवर्धिनी ।
उत्थापिताद्वैतभुजा लोकमाता व्यदृश्यत ।७।
प्रभामूर्तिं सदानन्दां परमाद्भुतविग्रहाम् ।
सोऽपश्यत्तत्र तां देवीं मूकः कदलिकां यथा ।८।
दीर्घकालं तथाभूतं प्रेमगदगदचेतसा ।
देवी सम्बोधयामास “वत्स” पीयूषमदगिरा ।९।
आद्यां शक्तिं विलोक्यैनां स्वेच्छारूपशरीरिणीम् ।
प्रणम्य सिरसा देवीं ववन्दे स त्रिलोचनः ।१०।

त्यो प्रकाशको बीचमा तिनले सिंहको पीठमा वसेकी, विजुलीको जस्तो चमक भएकी, अठार भुजा भएकी, सुन्दर दाँत भएकी, मुसकुराउँदी, नयनलाई आनन्द दिने सौन्दर्य भएकी, एक हात उठाएकी लोकमाता भगवतीलाई देखे । प्रकाशमय अद्भुत शरीर भएकी, सदा आनन्द दायिनी ती देवीलाई तिनले (मख्ख परेर) लाटोले केरा हेरेभै हेरे । धेरै बेर सम्म प्रेमले गदगद भई वसेका तिनलाई देवीले अमृतमय वाणिले “ वावु “ भनिन् । इच्छा अनुसार शरीर धारण गर्ने ती आदिशक्तिलाई त्रिलोचनले शिर निहुराएर वन्दना गरे—

त्रिलोचन उवाच

अहो जनन्याः परमाद्भुता दया
चिन्ते ऽपि या भौतिकभोगलिप्ते ॥
प्रवर्षतीत्यं मम कामतः परां
ब्रजामि कं वा भववन्धमुक्त्यै ।११।

आजन्मनो मे पितृभिर्यदर्चितं
 यत्पूजितं मातृभिरद्यपूर्वम् ॥
 अनन्यभावाद्यदुपासितं मया
 प्राप्तं मया तत्फलमद्य मातः।१२।
 त्वद्दर्शनाव्धौ तु मनः समुत्थिता
 मनोरथानां विविधास्तरङ्गाः ॥
 विलीनतां यान्ति तथापि मात
 स्त्वदाहृतं स्थानमिदं सदा स्यात् १३।
 अज्ञो न जाने तव पादवन्दनं
 तथा नजानामि च त्वत्सपर्याम् ॥
 किमर्पणं त्वां करवाणि दुर्गे
 पादासृतिं मात्रमहं तु जाने १४।

त्रिलोचनले भने-

अहो, माताको दया जो भौतिक भोगमा मात्र लिप्त मेरो चित्तमा यसरी वर्षन्छ, बडो अदभुत छ ।
 संसारको बन्धनवाट मुक्ति पाउनको लागि म हजुर वाहेक को संग जाउँ ।

मेरा पिताजीले आजन्म जो पुजा गर्नुभयो, मेरी आमाले आज भन्दा पहिले जो पुज्नु भयो र मैले अनन्य
 भावले जो उपासना गरेँ, माता, त्यसको फल आज मैले पाएँ ।

मेरो मनमा उब्जिएका इच्छाका विविध तरङ्गहरु, तिम्रो दर्शनका सागरमा विलीन हुन्छन तापनि हे
 माता, यो स्थानले तिमीवाट आदर पाइरहोस ।

म अनजान छु, त्यसैले तिम्रो स्तुति वा पूजा जान्दिन । हे दुर्गे म तिमीलाई के अर्पण गरूँ, म त पाउ
 मात्र पर्न जान्दछु ।

देव्युवाच-

अहं भक्तपराधीना प्रेम्ना भक्त्या त्वयाऽऽहता ।
 मदुपासनया भक्त जीवनं सफलीकृतम् १५।
 अनादिप्रकृतिं वत्स विद्धि मां त्रिगुणात्मिकाम् ।
 सृष्टिस्थितिविनाशानि जानीहि मम क्रीडनम् १६।
 मदाश्रिता हि ते देवा ब्रम्हविष्णुशिवादयः ।
 मत्तो देहस्थितिं प्राप्य स्वस्वकर्मनियोजिताः १७।
 ग्रहनक्षत्रतारासु यत्तेजो दृश्यते सदा ।
 यद्वनस्पतिपुष्पेषु तत्तेजो विद्धि मामकम् १८।
 सृष्टिजातेसु सर्वेषु नामरूपक्रियादयः।
 मत्तोऽस्तित्वं समापन्ना मादृते शून्यमेव तत् १९।

देवीले भनिन् -

वावु म भक्तहरूको अधीनमा छु । प्रेम र भक्तिले तिमीले मलाई तान्यौ, मेरो उपासनाले तिमीले
 जीवन सफल बनायो । मलाई त्रिगुणात्मिका अनादि प्रकृति जान । सृष्टि, स्थिति र संहार मेरो खेल हो - यो
 कुरा पनि बुझ । ती ब्रम्हा, विष्णु, महेश्वर आदि देवताहरू मेरै आश्रयमा रहेका छन । मवाट नै शरीर पाएर
 आफ आफनो काममा खटिएका छन । ग्रह, नक्षत्र, ताराहरूमा र वनस्पति तथा पुष्पहरूमा जो तेज देखिन्छ त्यो
 मेरैहो - यो पनि जान । यो सृष्टिमा जति नामरूप र क्रियाहरू छन तिनीहरूले मवाट नै अस्तित्व पाएका छन
 । मेरो अस्तित्व हटाई दिनेहो भने शून्य मात्र रहन्छ ।

प्राप्याहं योगयुक्तेन भक्त्या ज्ञानेन कर्मणा ।
 ज्ञानं कर्मच साफल्यं यातो भक्त्याश्रयेण हि ।२०।
 यद्रूपमत्र वत्स त्वं विलोकयसि मामकम् ।
 तद्गृहीतं मया पूर्वं महिषासुरघातने ।२१।
 एतद्ग्रामशिरोभागे मुण्डतुङ्गोऽस्ति पर्वतः ।
 दूरतो दर्शनियोऽसौ दूरं च दृश्यते यतः । २२।
 अवातरमहं तत्र देवकार्यचिकीर्षया ।
 देवानां तेजसां पुञ्जे ज्वलदग्निसमोज्ज्वले ।२३।
 यदा मया हतो वीरस्त्रिलोकीनाथमाहिषः ।
 दिवौकसां मनोभ्यश्च निर्गतोऽभूद् भयासुरः।२४।

मलाई उपासकहरूले भक्तियोग, ज्ञानयोग र कर्मयोग द्वारा पाउन सक्छन् । ज्ञान र कर्मले पनि सफलता तब मात्र प्राप्त गर्दछन् जब उनीहरू भक्तिको आश्रयमा पुग्दछन् । बाबु तिमिले मेरो जो रूप देखेका छौ, त्यो मैले महिषासुरको बध गर्दा लिएकी थिएँ । यो गाउंको शिरमा यौटा टुप्पो मठारिएको पर्वत (थुंको) छ जो टाढैवाट देखिन्छ र जहाँवाट टाढा टाढा देख्न सकिन्छ । म पहिले देवकार्यको लागि देवताहरूको अग्निसमान तेज पुञ्जमा उत्रिएकी थिएँ । जब मैले त्रिलोकपति महिषासुरलाई मारें, देवताहरूको मनवाट भयरूपी असुर पनि निस्किएर भाग्यो ।

मां दृष्ट्वा निर्भया देवा मनोरञ्जनमाप्नुवत् ।
 रञ्जिकेयं सुमनसां मनसामिति तुष्टुवुः ।२५।
 तत्रैकस्मिन् शालमूले वर्तते बहुकालतः ।
 त्रिकोणा चक्रभिर्युक्ता शिला गूढा मदात्मिका ।२६।
 तामुद्घृत्य शुभे काले संस्नाप्य तीर्थवारिभिः ।
 पुजयित्वा वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठापय मन्दिरे ।२७।

मौद्गल्य उवाच—

इत्युत्त्वा सा जगन्माता तत्रैवान्तरधीयत ।
 त्रिलोचन स्ततोत्थाय परं हर्षमुपागतः ।२८।
 प्रातः प्रसन्नवदनः कृतस्नानादिकक्रियः।
 पूजोपहारद्रव्यैः स निश्चक्राम सद्दुग्धमः।२९।

मलाई देखेर निर्भय भएका देवताहरूले मनोरञ्जन प्राप्तगरेका कारणले मलाई रञ्जिका भनि स्तुति गरे । यौटा साल वृक्षको फेंदमा तिनकुने चक्र युक्त मेरो प्रतीक शिला दवेकोछ, त्यस्लाई शुभ कालमा भिकेर तीर्थ जलले स्नान गराई वैदिक मन्त्रले मन्दिरमा स्थापना गर ।

मौद्गल्यले भने – यति भनि ती जगन्माता त्यही अलप भईन (विलाईन) । त्रिलोचन पनि उठेर निकै खुसी भए । विहानै स्नानादि नित्य क्रिया सकेर प्रसन्नता साथ पूजा सामग्री लिई निस्किए ।

तद्वृक्षमूले सोऽगच्छत् देव्या यत्रेङ्गितस्तदा ।
 कुद्दालेन खनित्वा वै स समुद्घृतवान् शिलाम् ।३०।
 पोखराथोकग्रामस्य मध्यपर्वतमस्तके ।
 लब्ध्वा ज्वालीवन्धुभ्य भूमिं रम्यां महोद्घमः।३१।

नागपाण्डवदुर्गाभूमिते (१९५८) विक्रमवत्सरे ।
निर्माय मन्दिरं रम्यं स्थापयामास रञ्जिकाम ।३२।
देव्यास्तु नित्यपूजायै वृत्त्यर्थं पूजकस्य च ।
गोष्ठीं संस्थापयामास किञ्चिच्छेत्रं त्रिलोचनः।३३।
देवीपाञ्चायनत्वेन शम्भो हेरम्बसूर्ययोः।
विष्णोः प्रतीकीभूताश्च शिलाः संस्थापितास्तदा ।३४।

तिनी जहाँ देवीले संकेत गरेक थिईन त्यही वृक्षको फेँदमा गए र कोदालोले खनेर शिला निकाले । पोखराथोक गाउँको बीच पर्वतको थुंकोमा ज्वालीवन्धुहरूवाट रमाइलो भूमि प्राप्त गरे । अनि विक्रम सम्वत् १९५८ मा मन्दिर बनाई रञ्जिकाको स्थापना गरे । देवीको नित्य पूजार र पूजकको वृत्तिको लागि केही खेत गुठी राखिदिए । देवी पाञ्चायनको रूपमा शिव, गणेश, सूर्य र विष्णुको प्रतीक शिला पनि त्यहाँ स्थापित गरियो ।

किञ्चित् कालान्तरं देव्या आनीता मूर्तिरुत्तमा ।
वाराणस्यां निर्मिता या सुस्निग्धश्वेतविग्रहा ।३५।
महिषासुरमर्दिन्या प्रियं स्थानमिदं सदा ।
निगूढतेजसा देव्याः स्थानमेतत्सुसिद्धिदम्।३६।
ईतोऽधस्तात् परिसरे माहिषं नगरं मतम् ।
तदुच्यते भैसपुरमद्यापि लोकजित्त्वया ।३७।
रञ्जिकां तन्मयीभूय स्तुवन्ति पूजयान्ति ये ।
तेषां मनोरथाः पूर्णा जानीहि किमतः परम् ।३८।
चैत्राष्टम्यां शुभे काले पञ्चपञ्चखनेत्रके (२०५५) ।
कोविदारककृष्णेन कृतं वाङ्मयमर्चनम् । ३९ ।

केही समय पछि वाराणसीमा वनेको सेतो चिल्लो सुन्दर मूर्ति पनि ल्याएर स्थापना गरियो । यो ठाउँ सदाकाल महिषासुरमर्दिनी भगवतीको प्रिय स्थल रहदै आएको छ । देवीको तेज लुकेको कारण यो ठाउँ सिद्धिदायी छ । यहाँ भन्दा तल छिउँमा माहिष नगर मानिन्छ जसलाई जनजिब्रो मा भैसपुर भन्दछन । जो रञ्जिकालाई तन्मय भएर स्तुति पूजा गर्दछन तिनीहरूको इच्छा पूराभयो भन्ने जान, अब यो भन्दा धेरै के भनू ? २०५५ साल चैत्र अष्टमीको शुभ कालमा कृष्ण कोइरालाले काव्यमय पूजागरे । जो यस प्रकार छ –

रञ्जिका स्तुतिः

निस्त्रैगुण्ये विकृतिरहितेऽव्यक्ततत्त्वे परस्मिन्
शक्त्या यस्याः खलु जगदिदं व्यक्ततामातनोति ॥
रागाद्यस्याः प्रसरति जगद् रञ्जिका नित्यमास्ते
भुक्तिं मुक्तिं कृतकरतला पोखराथोकमध्ये ।४०।

त्रिगुणरहित विकाररहित परात्पर अव्यक्त तत्वमा जस्को शक्तिवाट यो जगत् व्यक्त भएकोछ र जस्को रागवाट यो जगतको विस्तार भएको छ, ती रञ्जिका देवी भुक्ति र मुक्ति दुवै हातमा लिएर पोखराथोकको मध्यमा नित्य निवास गर्दछन् ।

पुञ्जीभूतं महिषदितिजाज्जातकम्पामराणाम्
तेजो यत्तत्त्वमसि च पुनः प्रार्थिता देववृन्दैः ॥
देवानां वै विकृतमनसां रञ्जनाद् रञ्जिका त्वं
स्थानं चैतत्त्वदधिजननाच्छक्तिपीठत्व माप ॥४१॥

महिषासुरको कारण कापेका देवताहरूको जो तेज एकत्रित भएको थियो र जस्लाई देवताहरूले प्रार्थना गरेका थिए, त्यो तिम्री नै हो । क्रोध वा डरको कारणले विकृत मन भएका देवताहरूलाई तिम्रीले रञ्जित (आनन्दित) बनाइदिएकी थियौ, त्यसैले तिम्रो नाम रञ्जिका रहन गयो र यो स्थान पनि तिम्री उत्पन्न भएकाले शक्तिपीठ भयो ।

तेजो मातः प्रसरति सदा पोखराथोकपीठे
तस्मादेतत् पुनरपि पुनः सिद्धिदं देववन्द्यम् ॥
श्रद्धावद्भिः सरलहृदयैः काम्यमानं च यद्यद्
तत्तत्तेषां कृतकरतलां रञ्जिकां त्वां नतोऽस्मि ॥४२॥

हे माता पोखराथोक पीठमा तिम्रो तेज फैलिरहेकोछ, त्यसैले यो ठाउँ सिद्धिदायी र देववन्द्य मानिन्छ । श्रद्धालुहरूले सोभोमनले जे जे कामना गर्छन, ती ती कुरा पूरा गरिदिने तिम्री रञ्जिकादेवीलाई मेरो प्रणाम छ ।

पर्याप्तं मे जननि ! नितरां यत्त्वदङ्गे वसामि
याञ्चा कापि स्फुरति न च मे निस्तरङ्गेऽन्तरङ्गे ॥
वालनां वै हितमिति कथं मातृचित्तेन चिन्त्यं
तस्मान्मातः कुरु यदुचितं मत्कृते वत्सला त्वम ॥४३॥

हे जननी, म तिम्रो काखमा वस्न पएको छु , मलाई यतिनै पर्याप्त छ, मेरो प्रशान्त चित्तमा कुनैपनि कामना फुटैन । बालकको हित कसरी हुन्छ भन्ने कुरा त आमाको चित्तले नै सोच्ने गर्दछ , त्यस कारण हे आमा म प्रति बालभाव राखी जे गर्न उचित छ सोही गर ।

नो जाने त्वद्विभवमतूलं नैव जाने सपर्यां
नाहं ध्याता नच कवयिता कर्मणि प्राप्ततन्द्रः॥
दीनोहीनः शठजडमति दीर्घसूत्री प्रपञ्ची
नोपेक्ष्योऽहं तदपि जननि यत्त्वयाऽहं प्रसूतः ॥४४॥

मैले तिम्रो त्यो अतुल वैभवलाई पनि जान्दिन न पूजानै जान्दछु, म ध्याता पनि होइन, कवि पनि होइन र कर्ममा पनि अल्छी छु , म दीन , हीन , शठ,मूर्ख ,अल्छी र प्रपञ्ची भए पनि हे माता म तिम्रीवाट उपेक्षित हुने छैन । किनकि म तिम्रीवाट नै जन्मेको हुं ।

त्वमसि जननि सर्वव्यापिनी शक्तिरेका
पुनरपि बहुरूपै र्जन्यसे भक्तियोगात् ॥
विविधगुणविकारै र्जातसौम्यातिरौद्रा
स्तव विचरणशीला पान्तु मां मुर्तय स्ताः ॥४५॥

हे जननी, तिमि सर्वव्यापक एक शक्ति हौ तव पनि भक्तियोगको कारण तिमि अनेक रूपवाट प्रकट हुन्छ्यौ । अनेकको विकारको कारण तिम्रा ती भ्रमणशील अति सौम्य र अति रौद्र मूर्तिहरूले मेरो रक्षा गरुन ।

आपद्गतानामवलम्बनम् त्वं
त्रिलोचनाऽऽराधितपादपद्मे ॥
त्वत्पादपीठायितमस्तकं मे
भवेदतो न स्पृहणीयमस्ति ॥४६॥

हे त्रिलोचनवाट आराधित चरणकमले, आपत्तिमा परेका मानिसहरूको तिमि अवलम्बन हौ । मेरो मस्तक सधै तिम्रो पादपीठ बनोस्- यो बाहेक मेरो कुनै इच्छा छैन ।

जगतामुदयादयो यत
स्त्रिदशानामपि जन्मकर्महेतुः ॥
महिमाथ न शब्दगोचरो ।
जगदम्ब स्तवनं कथं भवेत् ॥४७॥

जगत्को उत्पत्ति स्थिति र नाश जसवाट हुन्छ, जो देवताहरूको पनि जन्म र कर्मको हेतु हुन्, जस्को महिमा शब्दसीमा भित्र अटाउन सक्दैन, त्यस्ती तिम्रो स्तुति कसरी हुन सक्ला ?

विष्णुदेहसमुद्भूते ! सर्वदेवशरीरजे ।
गौरीदेहसमुद्भूते ! त्रिशक्तीभ्यो नमोनमः ॥४८॥

विष्णुदेहवाट उत्पन्न (महाकाली), सबै देवताहरूको शरीरवाट उत्पन्न (महालक्ष्मी) र गौरी को शरीरवाट उत्पन्न (महासरस्वती) तीन शक्तिहरूलाई म नमस्कार गर्दछु ।

इत्येषा वाङ्मयी पूजा रञ्जिकामातृपादयोः ।
अर्पिता तेन देवेशी प्रियतां भक्तवत्सला ॥४९॥

यस प्रकारको बङ्मयीपूजा मैले रञ्जिका माताको पाउमा चढाएँ, यसवाट भक्तवत्सला देवी प्रसन्न होउन् ।

पद्मैरेतैः कण्ठगतै रञ्जिकां स्तौति यो नरः ।
भक्तिं मुक्तिं च लभते रञ्जिकायाः प्रसादतः ॥५०॥

यी पद्यहरू कण्ठ गरेर जस्ले रञ्जिकाको स्तुति गर्छ, त्यसले रञ्जिकाको प्रसादले भुक्ति र मुक्ति पनि पाउँ छ ।

इति श्रीमदुत्तरमहाभारते नेपालपर्वणि पाल्योपर्वणि रञ्जिकादेवीमहात्म्यवर्णनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

यस प्रकार उत्तर महाभारतमा नेपालपर्व भित्र पाल्या उपपर्वमा रञ्जिका देवी महात्म्य वर्णन नामक वाईसौं अध्याय पूराभयो ।